

UDK: 316.64(497.5=163.42)"199"
316.64(497.5=163.41)"199"
323.1(497.1)"199"
Prethodno priopćenje
Primljeno: 03. 10. 2006.
Prihvaćeno: 20. 12. 2006.

DRAGUTIN BABIĆ

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
dragobabic@yahoo.com

Stigmatizacija Hrvata i Srba u prijeratnome, ratnom i poslijeratnom razdoblju

SAŽETAK

Proces raspada jugoslavenske države pratili su socijalni konstrukti Drugoga. Stereotipi, predrasude i stigme, koji su bili prisutni i u socijalističkom razdoblju, multiplicirani su u tranzicijskome i osobito ratnome vremenu. Simbolički imaginarij posebno je opterećen nacionalnim/nacionalističkim konstrukcijama zbilje na bivšemu jugoslavenskom sociopolitičkom prostoru, uključujući i Hrvatsku. Pritom je, kao zamjena za socijalističku ideologiju, snažno aktiviran nacionalni identitet. Favoriziranjem etnonacionalnoga identiteta u odnosu na sve ostale subidentitete u sociopolitičkom i simboličkom prostoru s prevladavajuće etničkim modelom nacije potisnuti su demokratski procesi, a na javnoj sceni na djelu je bila autoritarna nacionalna država. Stvoreno je kulturno i sociopsihološko ozračje pogodno za aktiviranje etničkih/nacionalnih stereotipa, predrasuda, a onda i stigmatizacije Drugih. U Hrvatskoj su u simboličkom, a djelomično i u praktičnopolitičkom prostoru aktivirani »ustaše« i »četnici«, što je samo pojačalo međusobnu stigmatizaciju Hrvata i Srba. Različiti akteri u ratnim su sukobima aktivirali simbolički imaginarij za svoje (često vrlo različite) ciljeve, a veličina zlorabe nacionalnoga ovisila je o (ne)legitimnosti političkih ciljeva i ponašanja političkih i vojnih organizacija i pojedinaca prema Drugima u danim situacijama. Empirijsko istraživanje provedeno u zapadnoj i istočnoj Slavoniji, Baniji i Dalmaciji na populaciji Hrvata starosjedilaca, Srba starosjedilaca i useljenika pokazuje da je stigmatizacija nacionalno Drugoga uvelike prisutna u prijeratnome razdoblju te da se intenzivirala u ratnome a vrhunac dosegla u poslijeratnom razdoblju. Sve to otežava (re)konstrukciju lokalnih zajednica na bivšim ratnim prostorima. Postupna dekontaminacija sociopsihološkoga ozračja označit će odmak od ratnih »slika« i etničke čistoće države te okretanje prema multietničkoj koegzistenciji i tolerantijem komunikacijskom ozračju.

KLJUČNE RIJEČI: simbolički imaginarij, stigmatizacija, Hrvati, Srbi, »ustaše«, »četnici«

1. Uvod

Politički sukobi u bivšoj Jugoslaviji označili su krajem osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća uvod u slom socijalizma i raspad Jugoslavije. Strukturalna kriza društva/države bila je vidljiva u svim trima dominantnim socijetalnim sferama: političkoj, gospodarskoj i kulturnoj. I dok je gospodarska dimenzija krize izašla na vidjelo odmah nakon smrti neupitnog lidera države i vrhovnog autoriteta, ostale dvije dimenzije (osobito politička) zadržale su se u prostoru tabua. Kontrolori i nositelji moći u jednopartijskome sustavu nisu ni pod koju cijenu željeli priznati, ili barem otvoriti pitanje/problem političke krize. Sa stajališta autoregistracije socijalističkoga poretka i očuvanja

sustavnih povlastica pripadnika vladajućeg establišmenta, ali i opstanka političke zajednice, takvi su stavovi i odluke samorazumljivi, kao lukavstvo političkoga uma. Potpuno otvorena rasprava značila bi (što je naredno razdoblje i pokazalo) otvaranje »Pandorine kutije«, čime bi jednopartijska vladavina bila dovedena u pitanje. Otvaranjem političkih pitanja pri kraju socijalističkoga razdoblja i u vrijeme epohalna sloma tadašnjih socijalističkih modela aktivira se na prostoru bivše Jugoslavije nacionalno pitanje kao ključno za nastupajuće tranzicijsko razdoblje. Etnički oblik nacije onemogućio je istinski pluralizam političkih opcija prije nego što se (re)definira nacionalno pitanje i status republika unutar tadašnje SFRJ. To će na polju javnoga dijaloga otvoriti mnoštvo različitih pitanja/interpretacija nacije i nacionalnoga, sve do aktiviranja socijalno-psiholoških mehanizama konstrukcije Drugog/drugačijeg i politizacije kulturnih razlika do isključivosti. Percepcija, imaginacija i socijalna konstrukcija Drugoga događa se u simboličkom prostoru društvene interakcije i komunikacije pojedinaca i skupina, a prijenos »slika« vrši se u procesu primarne i sekundarne socijalizacije. Društvene mreže unutar skupina i među skupinama (de)konstruiraju se u socioprostornom ozračju koje već sadržava mnoštvo različitih »istina« o Drugima/drugačijima. Te su »istine« uglavnom i najčešće vrlo uopćene tvrdnje o drugim pojedincima i skupinama, a uključuju niz sociokulturnih obrazaca iz repertoara tradicijske baštine i novostvorenih zdravorazumskih konstrukcija o *nama* i *njima*.

Nacionalna/nacionalistička konstrukcija zbilje na bivšemu jugoslavenskom sociopolitičkom prostoru, uključujući i Hrvatsku, snažno je potencirala važnost i ulogu nacionalnih identiteta. Favoriziranje etničkoga identiteta u odnosu na sve ostale subidentitete u sociopolitičkome i simboličkom prostoru s prevladavajućim etničkim modelom nacije i njegovim ugrađivanjem u političke projekte/izvedbe usporilo je demokratsku preobrazbu društva i omogućilo razumijevanje države kao ipak ponajprije etnički »naše« države. Tako je stvoreno pogodno sociopsihološko ozračje za aktiviranje etničkih/nacionalnih stereotipa, predrasuda, a onda i stigmatizacije Drugih. U Hrvatskoj su iz rotoparnice povijesti (ili se nama, socijaliziranima u socijalizmu, samo činilo da su ondje bili!?) izvučeni »četnici« i »ustaše«, što je trebalo ukazati na trajna i nepromjenjiva psihopolitička obilježja Srba i Hrvata. Međusobna stigmatizacija pronalazila je svoj *raison d'être* u »hrvatskoj« i »srpskoj« sociopolitičkoj zbilji, gdje su i neki retrogradni politički projekti dobili na važnosti i zauzeli dio javnoga prostora. Stigmatizacija Hrvata i Srba uoči rata, a pogotovo tijekom rata, tolerirana je na svim razinama, a vlasti i paravlasti u Hrvatskoj, instrumentalizirajući medije i koristeći javni prostor, pridonijele su takvu tipu »tolerancije«. U okviru empirijskoga istraživanja provedenog u zapadnoj i istočnoj Slavoniji, Baniji i Dalmaciji analizirana je međusobna hrvatsko-srpska stigmatizacija u prijeratnome, ratnom i poslijeratnom razdoblju.

2. Stigmatizacija Drugog: simbolički teror kao uvod u nasilje nad Drugim

Sociopsihološki mehanizmi konstrukcije Drugoga izražavaju se najčešće kao stereotipi, predrasude i stigme. Pritom akteri, kako ističu Peter L. Berger i Thomas Luckmann, zbilju svakodnevnoga života shvaćaju kao uređenu zbilju, a njeni »fenomeni« pret hodno su sređeni u obrascima koji izgledaju neovisni o tome kako ih ja shvaćam, te kao da se tom shvaćanju nameću. Zbilja svakodnevnog života pojavljuje se već opredmeće-

na, dakle konstituirana poretom predmeta koji su označeni kao predmeti prije nego što sam se ja pojavio na sceni« (Berger i Luckmann, 1992: 40). U sociologiji je stereotip »kruto i pojednostavljeno uopćavanje koje ljudi imaju o društvenom ponašanju drugih ljudi ili skupina, obično izgrađeno na negativnim i nekada na pozitivnim predrasudama« (Heršak, 1998: 261). Fragmentacija društva na niz skupina koje su hijerarhijski raspoređene u makro/mikrosocijalnom prostoru, njihova socijalna konstrukcija i objašnjenja smisla njihova postojanja, normativne i funkcionalne uključenosti u socijalnu strukturu, omogućuju stvaranje, prijenos i uporabu stereotipa.

Prema Nebojši Petroviću noviji pristupi govore o tome da stereotipi proizlaze izravno iz adaptivnoga i normalnoga kognitivnog procesa kao što je kategorizacija, čija je funkcija pojednostavljenje kompleksne društvene zbilje i njezinih aktera (Petrović, 2003). I dok stereotipi mogu biti pozitivni, neutralni ili negativni, predrasude sadržavaju negativnu konotaciju s tendencijom prema akciji. Tako Nenad Bulat smatra da se »društvene predrasude razlikuju od stereotipova u dvije dimenzije: uz to što redovito već sadrže u sebi negativnu vrijednosnu orijentaciju ili superioran pogled spram promatrane skupine, one nisu više 'magloviti' skup uvjerenja, već jasno formiran stav o karakteristikama pripadnika određene društvene grupe (rase, nacije, marginalne ili subkulturalne skupine itd.). Stereotipovi su zapravo moguć izvor stvaranja društvenih predrasuda sa izrazito negativno obojenim stavovima o pripadnicima pojedinih društvenih grupa« (Bulat, 1995: 156). Slično stereotipima nastaju i predrasude, a predrasuda se može definirati kao »oblik društvene anti(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i neprihvatljivoj generalizaciji i pristranom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamici grupnog uključivanja i isključivanja sa tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija ka regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda« (Supek, 1992: 64). Etničke predrasude i stereotipi u socijalističkom su razdoblju, uslijed nedovoljno otvorena i slobodna diskursa/društva, djelomično potisnuti iz sfere javnoga komuniciranja. Mišljenja o drugima, osobito o nacionalno drugima, u obliku viceva, anegdota ili povijesnih »istina«, bila su dio »naše« komunikacije i iznošena su samo pred provjerenom publikom. I manji iskoraci iz službeno dopuštenih »istina« mogli su završiti, a često i jesu, kazneno-pravnim sankcioniranjem i javnom osudom. Posebno su na udaru socijalističkoga državnog aparata u najširem smislu (ne samo sudskome) bile etničke/nacionalne predrasude i stereotipi, što se moglo razumjeti iz temeljne konstrukcijske paradigme u toj sferi društvenih odnosa, »bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti«.

Još jaču konotaciju od predrasuda u socijalnoj interakciji i komunikaciji nosi stigma. Stigmama su se često koristili pripadnici nomenklature u tzv. idejno-političkoj borbi, imenujući protivnike i kritičare socijalističkoga sustava kao pripadnike poraženih snaga u Drugome svjetskom ratu – najčešće »ustaše«, »četnici«, »reakcija«, »banda« i sl. O razlici aktualnoga i virtualnog društvenog identiteta prvi je pisao Erving Goffman ističući da je stigma oznaka za procjep između tih dvaju identiteta (Goffman, 1968). Jaka obilježja koja se nameću pojedincima, osim što su dugotrajna, obično donose nevolje i poteškoće, iako se pojedinci u nekim slučajevima stigmom mogu i okoristiti. Stigmatizacija se, prema mišljenju Srđana Vrcana, izražava u tri glavna oblika. Prvi je stigmatizacija pojedinaca zbog nekih njihovih osobnih značajki (npr. »ćoro« –

slabiji vid, »mulac« – izvanbračno dijete i sl.). Kao drugi oblik navodi se kolektivna stigmatizacija onih skupina koje »odstupaju« od društvene normalnosti (»vlajci«, »purgeri«, »tovari« i sl.). I dok su prva dva oblika folklorna, treći oblik stigmatizacije politički je insceniran od samoga državnog aparata (npr. jugoslavenski slučaj 1948. i obračun sa »staljinistima«, 1971. i »proljećari« i sl.) (Vrcan, 2003). Izrazito jaka i politički instrumentalizirana »upotreba« kulturnih razlika u političkim, a onda i ratnim sukobima na prostoru bivše SFRJ, stvorila je vrlo stigmatizirajuće ozračje u kojima su upotrebljavane jake etikete (ustaša, četnik, balija) koje se masovno i bez iznimke pripisuju onima drugima. Takav sociopsihološki obrazac uzrokovao je mnoštvo ljudskih tragedija, a podupirali su ga (često i inicirali) vladajući establišmenti u republikama bivše SFRJ medijskim putem.

Stigmatizaciju je stvarao sociopolitički proces u čijim je temeljima usmjerenost na nacionalni identitet i etnonacionalnu homogenizaciju stanovništva u procesu cijepanja bivše države. To je obilježilo sociopolitičke procese na prostoru bivše Jugoslavije, ali, kako ističe Rudolf Rizman, to nije specifičnost balkanskoga i subbalkanskog prostora. Traženje korijena, etničko oživljavanje i samoidentifikacija svjetski su procesi i segment globalizirajućega svijeta (Rizman, 1993). Slično će i Ludwig Steindorff primijetiti da se sve nacije u Jugoistočnoj Europi nastoje legitimirati preko traženja etničkih korijena i pozivanja na stare države, uz iznimku Bošnjaka ili bosanskih muslimana koji svoj identitet grade na različitosti vjere i regionalnom identitetu (Steindorff, 2000a). Socijalna konstrukcija »nas« i »drugih« sadržavala je mnogo mitskih elemenata, uz izrazito pozitivna određenja etnički »naših« i negativno vrednovanje etnički »drugih«. Ta dihotomija izrazito je potencirana i raznim sredstvima dovedena do vrhunca u slučaju Hrvata i Srba. Kako ističe Ivo Rendić Miočević, javljaju se jednostavna objašnjenja o ratnim sukobima u Hrvatskoj, o »dobrim« Hrvatima i »zlim« Srbima, u Srbiji naravno obratno, i to je čvrst temelj predrasudama. Isti autor upućuje na to da treba vrednovati događaje izvan obzorja nacionalne ideologije i etnostereotipa (Rendić Miočević, 1996). Moderni demokratski diskurs i njemu pripadajuća sociopolitička organizacija društva zamijenjeni su natjecanjem za »velikog« pripadnika vlastite nacije. Domoljublje i rodoljublje pritom su definirani u središtima političke moći, pa se u tom procesu stvaraju građani prvoga, drugoga i onog trećeg, remetilačkog reda. Održanje postojeće političke strukture i etabliranih skupina u novom ustroju društva/države ovisilo je, između ostalih činilaca, i o stvorenoj percepciji »nas« i »njih«, što će pogodovati stvaranju, jačanju i plasmanu/prijenosu stereotipa, predrasuda i stigmi. Uglavnom strogo kontrolirani mediji poslužit će vladajućima, a onda i drugim akterima na javnoj sceni u etnonacionalnom ozračju kao poligon za kreiranje »slika«¹ Drugoga, posebno etnički Drugoga.

3. Zašto baš »ustaše« i »četnici«?

Ideološka konstrukcija socijalizma nije (kako je to često u kvaziideološkim interpretacijama tipa »komunistički pakao« prikazivana) zanemarivala nacionalno pitanje

¹ Klaus Roth upotrebljava termin »slike u glavama« i piše da su »slike u glavama« stereotipne predodžbe koje skupine i narodi imaju o sebi i o drugima, a igraju značajnu ulogu u socijalnoj interakciji i komunikaciji pripadnika različitih skupina (Roth, 2000).

i nacionalni identitet.² Nacionalno je institucionalizirano u državnim/republičkim i partijskim dokumentima i prezentirano u monopolnoj interpretaciji komunističke nomenklature, temeljenoj na prioritetu i favoriziranju klasnoga u odnosu na nacionalno i antifašističkoj tradiciji. U toj su interpretaciji nasuprot partizanima bili »oni drugi«: belogardejci, četnici, ustaše, balisti, ljotićevci i ostali. Binarna ideološka optika percipiranja/interpretacije tih vojski i njihova sraza s antifašističkim partizanskim postrojbama nije bila predmetom sofisticirane i slojevite analitike. Prešućeni su partizanski zločini, a protivnička strana do kraja je stigmatizirana. U političkim obračunima nakon Drugoga svjetskog rata, kako ideološki tako i akcijama represivnih instrumenata državne vlasti, protivnici (zbiljski i inscenirani) države i poretka stigmatizirani su različitim »izmi-ma«, a najučestalije stigme bile su upravo one »ustaške« ili »četničke« provenijencije. Takvim simboličkim repetitorijem bili su posebno kontaminirani ideološko-politički obračuni s iseljeničkim krugovima, a političke poruke i akcije dijela iseljeničkoga korpusa iz bivše države, omogućivale su da stigme iz staroga kraja funkcioniraju kao samoispunjavajuće proročanstvo.

Raspad i profaniranje ideološkoga kompleksa i simbolički vakuum u posljednjim socijalističkim godinama nametnuo je pitanje: Što je zamjena? Kako iznova objasniti povijest i porazmjestiti aktere Drugoga svjetskog rata? U političkim krugovima, većim dijelom aktiviranim na etnonacionalnom konceptu društva/države, postavilo se pitanje kako postići jedinstvo nacije i pritom izbjeći nacionalnu fragmentaciju koja bi mogla ugroziti nuđene političke koncepte, a pogotovo njihovu realizaciju. Ideološki refreni o »pomirbi svih Hrvata« bili su samorazumljivi ideologemi unutar organskog poimanja hrvatskoga društva kao ponajprije etnički »naše« zajednice, a njihova latentna funkcija, nasuprot navedenoj manifestnoj, sadržavala je prevrednovanje novije povijesti i pokušaj djelomične rehabilitacije jednog retrogradna i izrazito anticivilizacijskog pokreta kakav je bio ustaški.³ Temeljni nedostatak ideje pomirbe njezina je *predmodernost*: umjesto moderne demokracije i Hrvatske kao države svih svojih građana, ponuđen je etnički model države i to, u pomirbenoj inačici, vraćen u situacijski okvir Drugoga svjetskog rata. Dio aktera na javnoj sceni počinje se identificirati s ustaštvom, a vlast koja je novu hrvatsku državu između ostaloga utemeljila na antifašizmu vrlo se tolerantno odnosi prema radikalnome hrvatskom nacionalizmu te dapače u mnogim segmentima postaje i njegov promotor. Na nekim segmentima javne scene dolazi do naizgled neobične i kontradiktorne situacije: antifašizam je normativno pozicioniran u temeljnome ustavnopravnom dokumentu države, a (neo)ustaštvo se shvaća kao »pravo« hrvatstvo! Postaje javno prihvatljivo (u inačici monopolnoga nacionalnog/nacionalističkog shvaćanja javnosti i njezine identifikacije s vladajućim establišmentom) rušenje

² Tako je u Ustavu SR Hrvatske 1974. Hrvatska definirana kao nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država svih ostalih naroda i narodnosti koji u njoj žive.

³ Na Prvome općem saboru HDZ-a u veljači 1990. Franjo Tuđman iznosi drukčije viđenje NDH, prema kojemu ona nije bila ono što je o njoj rečeno u socijalizmu, nego između ostaloga i ostvarenje ideja i vizija hrvatskoga naroda. Shvaćanje nacije kao organske zajednice nije odgovaralo međunarodnim pokretima, kakav je svakako bio partizanski. Iako njegova nacionalna dimenzija nije upitna, ona u »novom« vremenu nije bila previše zanimljiva!

partizanskih spomenika i pjevanje pjesama o Juri i Bobanu, uz pozivanje na hrvatski Ustav kao »hrvatsku Bibliju«!

Kako ističe Ivan Čolović, zahvaljujući mitskoj percepciji vremena, u prostoru javne komunikacije uskrsnuli su »ustaše«, »četnici«, »balije«, a etnomit nastoji uspostaviti kontinuitet s prošlošću, i to etnički što čišćom (Čolović, 2000). Nevolje i problemi nastaju kada se etnonacionalni imaginarij sukobljava s ustanovljenim institucionalno-političkim okvirom i posebno međunarodnim okruženjem. Tada nastupaju racionalizacije u obliku »teorija zavjere« na simboličkom/kvaziteorijskom i otpori/uzmicanja na praktičnopolitičkom polju. U srpskome etničkom korpusu i u ratnim postrojbama pobunjenih Srba »četništvo« zauzima također važan segment ratnoga prostora nasuprot uglavnom partizanskoj tradiciji Srba u Hrvatskoj. Stoga, u hrvatskom slučaju, povratak u tradicijski nacionalistički imaginarij na manifestnoj je razini trebao značiti prekid sa socijalističkom Jugoslavijom i njezinom vojskom koja je bila u funkciji osporavanja hrvatskoga suvereniteta, a latentna funkcija tog procesa prepoznata je kao izražena nacionalna homogenizacija uoči i tijekom ratnih sukoba. Srpski etnički imaginarij dijelom je reaktivirao četništvo kao alternativu raspaloj socijalističkoj i titovskoj državi, čime je također homogenizirano pobunjeno srpsko stanovništvo. Obostrana medijska (zlo)upotreba naziva i simbola poraženih i kompromitiranih vojski iz nekog drugog vremena, samo je radikalizirala njihovu obostranu uporabu s bitno različitim interpretativnim zahvatima. Stigmatizacija se nastavlja i nakon rata, što posebno otežava(re)konstrukciju lokalnih zajednica na bivšim ratnim prostorima.⁴ Postupna dekontaminacija sociopsihološkoga ozračja označit će odmak od ratnih »slika« i etničke čistoće države prema multietničkoj koegzistenciji i tolerantnu komunikacijskom ozračju.

4. Empirijsko istraživanje (anketa)

U empirijskome istraživanju postavlja se pitanje kako su u sociokulturnom ambijentu oblikovani, transferirani i sociopolitički instrumentalizirani različiti stigmatizirajući oblici javnoga diskursa. Koliko su često upotrebljavane stigme »ustaša« i »četnik« u svakodnevnoj komunikaciji Hrvata i Srba u prijeratnome, ratnom i poslijeratnom razdoblju? Istraživanje je provedeno na prostoru zapadne i istočne Slavonije,⁵ Banije i

⁴ Pritom je u poslijeratnom razdoblju, kao i uoči i tijekom rata, konstruirana nova stigma: *komunjara*. To je oznaka za bivše članove SKJ/SKH, a tragikomična strana te retorike nalazi se u činjenici što su tako stigmatizirali najčešće baš komunisti, pa je i to dio obračuna u vlasti i oko nje prema novome sociokulturnom obrascu. O tome smo također došli do zanimljivih spoznaja u istraživanju na prostoru zapadne i istočne Slavonije, a tekst je pod naslovom »Utjecaj tranzicije i rata na oblikovanje nekih segmenata nacionalnog identiteta Hrvata i Srba (empirijsko istraživanje: bivši ratni prostori zapadne i istočne Slavonije)« objavljen u časopisu *Migracijske i etničke teme* (god. 21, 2005, br. 3, str. 203–220).

⁵ Istraživanje je izvršeno u okviru projekta *Domovinski rat i promjene etničke strukture stanovništva* pod vodstvom Ive Paića, a u projektu su još sudjelovali Ivan Lajić i Dragutin Babić. Anketari su bili učenici i studenti te sami istraživači (Lajić, Babić). Anketno ispitivanje provedeno je u sljedećim naseljima. *Zapadna Slavonija*: Stara Gradiška, Okučani, Vrbovljani, Tmava, Čovac, Medari, Dragalić, Smrtić, Šeovica, Pakrac, Ratkovac, Bučje, Gredani. *Istočna Slavonija*: Vukovar (Mitnica, Sajmište, Trpinjska cesta, Lužac, Priljevo), Borovo naselje, Borovo, Novi Čeminac, Stari Čeminac, Bolman, Jagodnjak. *Banija*: Petrinja, Glina, Blinjski Kut, Kinjačka. *Dalmacija*: Knin, Vaćani, Dobrijevići, Kruševo, Grabovac, Šopot, Gaćezele, Pristeg, Stan-

Dalmacije na trima skupinama ratnih migranata i ratnih stradalnika,⁶ od rujna do prosinca 2004. u zapadnoslavonskim i istočnoslavonskim selima i gradovima, a od ožujka do svibnja 2005. u Baniji i Dalmaciji. Prema dostupnim podacima, na tim se prostorima u istraživanoj populaciji nalazi približno.⁷

Zapadna Slavonija		Istočna Slavonija	
Hrvati povratnici ⁸	10.737	Hrvati	83.445
Srbi povratnici	8.198	Srbi povratnici	7.081
Useljenici	34.197 ⁹	Useljenici	22.475 ¹⁰
Ukupno	53.132	Ukupno	113.001

Banija		Dalmacija	
Hrvati povratnici	32.764	Hrvati povratnici	59.923
Srbi povratnici	31.731	Srbi povratnici	37.268
Useljenici	14.845 ¹¹	Useljenici	17.466 ¹²
Ukupno	79.340	Ukupno	114.657

Služili smo se anketnim upitnikom u kojemu je 48 pitanja zatvorenog tipa, a istraživanjem su obuhvaćena sljedeća obilježja ispitanika: *socioprostorni status* (Hrvati

kovci, Bila Vlaka, Ceranje Gornje, Čista Velika, Čista Mala, Krković, Budak, Dobra Voda, Pamučari, Bra-tiškovci. Istraživanje je provedeno u jesen 2004. i u proljeće 2005.

⁶ Nisu svi ispitanici svrstani u kategoriju ratnih migranata. U istočnoj Slavoniji Srbi starosjedioci uglavnom nisu napuštali taj prostor, a većina izbjeglica i raseljenih osoba vratila se kućama. Stoga, za razliku od istraživanja iz 1999., u istraživanju 2004. umjesto termina *povratnici Hrvati* i *povratnici Srbi* služimo se terminima *Hrvati starosjedioci* i *Srbi starosjedioci*, dok za useljeno stanovništvo umjesto termina *izbjeglice-useljenici* zbog promjene socioprostornoga statusa upotrebljavamo termin *useljenici*.

⁷ U obradi rezultata istraživanja pokušali smo primijeniti ponderiranje rezultata, no u tom slučaju u velikom broju odgovora ne bi bilo moguće, zbog nedostatnih očekivanih frekvencija, primijeniti test χ^2 , pa smo rezultate obradili na stvarnome broju ispitanika. Stoga uzorak nije proporcionalan ispitivanoj populaciji, pa se u istraživanju koristimo kvotnim uzorkom.

⁸ U tekstu se služimo statističkim podacima hrvatskih državnih institucija o broju povratnika Hrvata i Srba te o broju useljenih osoba koje su na bivše ratne prostore stigle zbog rata. Uzorak je u istraživanju proširen za stanovnike koji nisu napuštali svoje domove a koji su posebno zastupljeni u korpusu Srba u istočnoj Slavoniji. Stoga u tekstu i prilikom interpretacije empirijskoga istraživanja upotrebljavamo termine *Hrvati* i *Srbi starosjedioci*, a ne *povratnici*.

⁹ Od ukupnog broja useljenika u zapadnu Slavoniju 29.133 doselilo je iz Bosne i Hercegovine, a 5064 iz tadašnje Srbije i Crne Gore (*Popis stanovništva 2001.*, Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002).

¹⁰ Od ukupnog broja useljenika u istočnu Slavoniju 17.841 doselio je iz Bosne i Hercegovine, a 4634 iz Srbije i Crne Gore (*Popis stanovništva 2001.*, Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002).

¹¹ Od ukupnog broja useljenika na Baniju, 13.973 doselilo je iz Bosne i Hercegovine, a 872 iz Srbije i Crne Gore (*Popis stanovništva 2001.*, Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002).

¹² Od ukupnog broja useljenika u Dalmaciju, 15.368 doselilo je iz Bosne i Hercegovine a 2098 iz Srbije i Crne Gore (*Popis stanovništva 2001.*, Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002).

stariosjedioci, Srbi starsjedioci, useljenici), *dob* (18–40 godina, 41–60 te 61 i više), *spol* (muški, ženski) i *školska sprema* (bez osnovne, osnovna, više od osnovne škole). U ovom radu obrađujemo varijablu socioprostorni status ispitanika u relaciji s pitanjima značajnima za našu temu. Dobiveni odgovori obrađeni su na računalu odgovarajućim programom, a statistička značajnost razlika u odgovorima ispitanika testirana je testom χ^2 .

Koliko su ispitanici stigmatizirani prije rata? Jesu li nazivani ustašama i četnicima? Kakva su regionalna iskustva kad je riječ o stigmatizaciji?

Tablica 1: Socioprostorni status i prijeratna stigmatizacija¹³

<i>Socioprostorni status</i>	<i>Da</i>	<i>Ne</i>	<i>Ukupno</i>
Hrvati starsjedioci	99 33,6 %	196 66,4 %	295 100,0 %
Srbi starsjedioci	14 4,8 %	277 95,2 %	291 100,0 %
Useljenici	85 30,8 %	191 69,2 %	276 100,0 %
<i>Ukupno</i>	198 23,0 %	664 77,0 %	862 100,0 %

$\chi^2 = 82,484$; $df = 2$; $p = 0,000$

Tablica 2: Regionalna pripadnost i prijeratna stigmatizacija

<i>Regionalna pripadnost</i>	<i>Da</i>	<i>Ne</i>	<i>Ukupno</i>
Zapadna Slavonija	62 27,2 %	166 72,8 %	228 100,0 %
Istočna Slavonija	33 15,5 %	180 84,5 %	213 100,0 %
Banija	56 26,4 %	156 73,6 %	212 100,0 %
Dalmacija	47 22,5 %	162 77,5 %	209 100,0 %
<i>Ukupno</i>	198 23,0 %	664 77,0 %	862 100,0 %

$\chi^2 = 10,478$; $df = 3$; $p = 0,015$

Prijeratni međunacionalni odnosi u Hrvatskoj i cijeloj SFRJ bili su normirani ideološkim interpretacijama vladajuće komunističke stranke i iz njih izvedenim zakonima. Temelje te ideologije činila je sintagma »bratstvo i jedinstvo«, koja je simbolizirala koegzistenciju različitih nacija, nacionalnih i etničkih manjina na jugoslavenskom prostoru. Te interpretacije i politička praksa nastavak su političke koncepcije rješavanja nacionalnog pitanja u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i antifašističke tradicije u kojoj je konstituirana/konstruirana federativna Jugoslavija. U ratnim se sukobima posebno težak ob-

¹³ Anketno pitanje je glasilo: *Je li Vas prije ovog rata netko nazvao ustašom (četnikom) u mjestu gdje ste živjeli?*

račun dogodio na relaciji partizanski pokret – radikalni nacionalistički pokreti (ustaštvo i četništvo). Autoritarna politička kultura stvarana u nedemokratskim porecima prije Drugoga svjetskog rata, nastala pod utjecajem nacizma i fašizma izvana i kao rezultat naslijeđa patrijarhalnih, plemenskih i zadružnih društvenih komunikacijskih obrazaca, značajno je utjecala na karakter borbi. Sve navedene »domaće« vojske (i druge vojne formacije) počinile su u ratu teške zločine prema civilima u logorima (ženama, djeci, starcima) i zarobljenim vojnicima na raznim »marševima smrti«. U tako teškim obračunima korišten je ideološki i kvaziideološki instrumentarij konstrukcije neprijatelja, od predrasuda i stereotipa do stigmatizacije Drugoga, od pojedinaca i skupina do čitavih nacija.

I nakon rata, oznake »narodni neprijatelji«, »izrodi«, »nacionalisti« korištene su u političkim obračunima s onima izvan Partije, ali i u samoj Partiji. Karakter stigmatizacije Drugoga nije bio samo folklorni nego je ta stigmatizacija bila institucionalno i medijski posredovana i konstruirana, što je često značilo atak na ljudsku egzistenciju i osobni integritet, sve do fizičkih likvidacija »neprijatelja«. U prvim poslijeratnim godinama to je moglo značiti i »gubitak glave«, a u kasnijim desetljećima socijalističkoga poretka bila je moguća zatvorska kazna ili ekskomunikacija iz socijalističke javnosti.¹⁴ Takav simbolički imaginarij, pojačan i proširen novim umotvorinama, obilno je korišten u političkim/ratnim sukobima uoči i tijekom raspada Jugoslavije. Kako su to doživjeli naši ispitanici i ima li razlika u njihovim odgovorima s obzirom na regije?

Odgovori pokazuju da je stigmatizacija korištena u prijeratnome socijalističkom razdoblju kao oblik eks/komunikacije među pripadnicima različitih nacija. Iako je javna scena bila ideološki definirana, s jasnim granicama dopuštenoga, na rubnim dijelovima društva u supkulturnoj sferi bili su prisutni nedopušteni oblici komunikacije, sve do stigmi pripadnika pojedinih nacionalnih skupina. Stigme »ustaša« i »četnik« korištene su u socijalnoj interakciji i komunikaciji Hrvata i Srba, a pritom folklorna sfera nije bila neovisna o sociopolitičkoj hijerarhiji. Tijekom unutarpartijskih obračuna, a pogotovo u obračunima s onima izvan Partije, različitim se imenima *žigosalo* ljude, između ostaloga kao »ustaše« i »četnike«, što je davalo svojevrsni legitimitet i folklornim dobacivanjima, koja su također barem donekle bila odašiljana s moćnijih pozicija prema onima koji su u tadašnjem sociopolitičkom ambijentu bili manje politički prihvatljivi. Od ukupnog broja ispitanika gotovo *svaki peti bio je obilježen u prijeratnom razdoblju*. U odgovorima *Hrvata starosjedilaca* i *useljenika* uočava se da su pripadnici tih dviju skupina znatno češće stigmatizirani od *Srba starosjedilaca*. Koje su moguće interpretacije tih razlika? Nepisani običaj u SKJ/SKH bio je obračun s nacionalizmom najprije unutar vlastite nacije. Stoga, budući da je većina ispitanika s prostora Hrvatske, ideološki »rez« i represija bili su jači prema hrvatskome nacionalizmu. To je dijelom i rezultat obračuna iz Drugoga svjetskog rata u kojemu su pripadnici hrvatske nacije sudjelovali na sukobljenim stranama. Nadalje, natproporcionalni udio Srba u Partiji, a onda i u vlasti, bio je izrazitiji nakon Drugoga svjetskog rata, što je koincidiralo s ideološkim/političkim temeljima nove vlasti, a poslije se udio Srba u vlasti smanjio (iznim-

¹⁴ Kao primjeri znakoviti su slučajevi Milovana Đilasa, Aleksandra Rankovića, Savke Dabčević-Kučar, Mike Tripala, Marka Nikezića, Latinke Perović i drugih.

ka su bile »tipične« državne službe, vojska i policija). Sve je to utjecalo na stigmatizaciju i simboličko nasilje u svakodnevnoj komunikaciji.

Regionalna distribucija stigmatizacije pokazuje određene razlike u sociokulturnom ambijentu četiriju hrvatskih regija. *Najmanje međusobne stigmatizacije bilo je u istočnoj Slavoniji*, a ostale tri regije međusobno su sličnije u tom segmentu društvene zbilje. U istočnoj Slavoniji prisutna je jaka urbana koncentracija Hrvata i Srba (Vukovar je za to izrazit primjer), što je rezultiralo velikim brojem mješovitih brakova.¹⁵ To će, uz tradicionalno etnički tolerantno regionalno ozračje kakvo je postojalo u Slavoniji, uzrokovati takve stavove ispitanika. Usto, za razliku od zapadne Slavonije, Banije i Dalmacije, u kojima useljeničku populaciju čine uglavnom etnički Hrvati, u tom su prostoru anketirani Srbi useljenici, koji su prije rata bili znatno manje izloženi stigmatizaciji. Značajna razlika u međusobnoj stigmatizaciji, sa znatno manjom učestalošću obilježavanja Srba prije rata, ukazuje na strukturalnu dimenziju problema i institucionalnu definiciju nacionalizama. Hrvatski nacionalizam imao je prioritet u definiciji situacije na tom polju u odnosu na srpski u Hrvatskoj, što objašnjava češće etiketiranje Hrvata i učestaliju uporabu stigme »ustaša« od one »četnik«.

Koliko su ratne ne/prilike i neposredno prijeratno aktiviranje »slika« o drugima utjecali na stigmatizaciju ispitanika? Koga su pripadnici druge nacionalne skupine najviše izvirgavali sociopsihološkom pritisku?

Uvođenje pluralističkoga političkog sustava, osnivanje političkih stranaka i tranzicijski procesi krajem 1989. i početkom 1990. nisu toliko problematizirali pitanja društvenoga uređenja koliko su aktivirali temeljni konstitucijski problem jugoslavenske države, nacionalno/državno pitanje. Pod dojmom prijetećeg projekta iz Srbije, i u hrvatskome političkom prostoru počinje proces etnopolitičke mobilizacije, što će rezultirati etnifikacijom politike (Vrcan, 2002), pa i ostalih socijetalnih društvenih sfera (kulture, gospodarstva). Političke garniture aktiviraju u tom razdoblju elemente povijesne baštine u pojednostavljenoj i redukcionističkoj interpretaciji, potičući i favorizirajući etničke nasuprot građanskim činocima hrvatske povijesti. U takvu raspletu događaja pitanje granica postaje jedno od važnijih, a to pored vjerske identifikacije, kako primjećuje L. Steindorff, najviše utječe na oblikovanje nacionalne svijesti i razgraničenje južnoslavenskih nacija, Hrvata, Srba i Bošnjaka (Steindorff, 2000b). Hrvatska povijest počinje se vrednovati i reinterpretirati gotovo isključivo s etničkoga stajališta, pa se događa djelomična rehabilitacija nekih retrogradnih poredaka (NDH, ustaštvo). Stvara se sociopsihološko ozračje koje proizvodi predrasude i stereotipe o onima Drugima/drugačijima, sve do stigmatizacije onih koji nisu dovoljno »etnički čisti«. U tim napadima na ljudski integritet, u lokalnim zajednicama etnički/nacionalni identitet postaje isključivo mjerilo nečije osobnosti. Taj subidentitet prekriva ostale, čime se daje »legitimitet« za napad na Druge. Čovjek se kao mnogodimenzionalno biće svodi na Hrvata, Srbina ili pripadnika neke druge nacije, što postaje disfunkcionalno sa stajališta moderne zajednice/društva.

¹⁵ U bivšoj Jugoslaviji tzv. mješoviti brakovi bili su značajno zastupljeni u ukupnom broju brakova. Tako je udio nacionalno mješovitih brakova u čitavoj SFRJ iznosio 12%, jednako u Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj je taj udio iznosio 17%, a najviši je bio u Vojvodini, 28%. Od gradova su se posebno isticali Sarajevo, 26%, Vukovar, 34%, i Pakrac, 35% mješovitih brakova (navedeno prema: Sekulić, 2004).

tva i destruktivno za pojedince, čitave skupine i društvo u cjelini. Posebno su na udaru primarni društveni odnosi u lokalnim zajednicama, što će dovesti do njihova teškog razaranja. Usto, takva obilježavanja često su značila i neposrednu opasnost za »normalnu« egzistenciju, sve do ugrožavanja samog života.

Tablica 3: Socioprostorni status i stigmatizacija za vrijeme rata¹⁶

<i>Socioprostorni status</i>	<i>Da</i>	<i>Ne</i>	<i>Ukupno</i>
Hrvati starosjedioci	81 27,6 %	213 72,4 %	294 100,0 %
Srbi starosjedioci	88 30,1 %	204 69,9 %	292 100,0 %
Useljenici	129 46,7 %	147 53,3 %	276 100,0 %
<i>Ukupno</i>	298 34,6 %	564 65,4 %	862 100,0 %

$\chi^2 = 27,010$; $df = 2$; $p = 0,000$

Tablica 4: Regionalna pripadnost i stigmatizacija za vrijeme rata

<i>Regionalna pripadnost</i>	<i>Da</i>	<i>Ne</i>	<i>Ukupno</i>
Zapadna Slavonija	88 38,4 %	141 61,6 %	229 100,0 %
Istočna Slavonija	82 38,5 %	131 61,5 %	213 100,0 %
Banija	66 31,1 %	146 68,9 %	212 100,0 %
Dalmacija	62 29,8 %	146 70,2 %	208 100,0 %
<i>Ukupno</i>	298 34,6 %	564 65,4 %	862 100,0 %

$\chi^2 = 6,153$; $df = 3$; $p = 0,104$

Stigmatizacija je prisutna u duljem razdoblju, a u obliku koji analiziramo posebno u vremenu nastanka nacija i njihova jačanja. Razdoblje Drugoga svjetskog rata indikativno je za aktivizaciju stigmi s pogubnim posljedicama za stanovništvo. Stigmatizacija je bila dio podzemne kulture u socijalizmu, a aktivirale su je, poticale ili samo tolerirale etnopolitičke garniture koje su raspadom države dolazile na vlast ili su željele ostati na vlasti. Kako ističe S. Vrcan: »Inscenirana stigmatizacija na toj podlozi simbolički se javno očitovala u etiketama kao što su npr. Srbin, četnik, četnikuša itd. ili pak ustaša odnosno balija, koje se masovno i bez ograda lijepe na pojedince. U ovom slučaju se njihova navodna društvena nenormalnost koja se pretvara u podlogu za stigmatu daleko

¹⁶ Anketno pitanje je glasilo: *Je li Vas za vrijeme ovog rata netko nazvao ustašom (četnikom) u mjestu gdje ste živjeli?*

do te mjere da služi kao znak njihove izrazite manjkave ljudskosti, pa se očituje i tako da se nacionalnost pretvara simbolički u najgoru etiketu za opću upotrebu, te se lijepi i pripadnicima vlastite nacije kad ih se želi maksimalno uvrijediti i poniziti (primjer najvažnija krilatica 'Canjuga Srbije' ili igra riječima 'Stipe' 'Stevo')« (Vrcan, 2003: 725).

Odgovori upućuju na *vrlo raširenu pojavu stigmatiziranja drugih*, čemu su pripadnici tih skupina bili izloženi različito. Najviše *stigmatiziranih u ratnom razdoblju* bilo je u populaciji *useljnika*, zatim *Srba starosjedilaca*, a najmanje u *Hrvata starosjedilaca*. Skoro polovina ukupne ispitane populacije bila je *žigosana* različitim imenima, te stoga i traumatizirana. Poseban je problem nemoć stigmatizirana pojedinca, jer svako protivljenje samo pojačava stigmom. Stvara se začarani krug u kojemu pojedinac nije subjekt i nema izbora, što zapravo i jest cilj onoga tko stigmatizira. Sve je to »predigra« za iznuđene ili prisilne migracije do kojih će doći u ratnome razdoblju. Već sam status useljenika, nasuprot povratnicima, ukazuje na stupanj poteškoća i trauma u toj populaciji. Iako je svim ispitanicima bilo teško, najteže je ipak bilo onima koji se do danas nisu vratili kućama, iako je taj proces pokrenut i traje. Hrvati u Bosni i Hercegovini bili su izloženi teškim pritiscima tamošnjih vlasti uključujući i uobičajenu etiketu »ustaše«, dok su Srbi u Hrvatskoj stigmatizirani u mnogim javnim istupima i medijskim prezentacijama ratnih događaja uz gotovo nezaobilaznu stigmom »četnici«. U usporedbi s prijeratnom situacijom, posebno je *povećana stigmatizacija Srba starosjedilaca i useljenika*, vjerojatno najviše etničkih Srba. Sociopsihološko ozračje u Hrvatskoj pogodovalo je obostranim stigmatizacijama, koje su bile posebno intenzivne na bivšim ratnim prostorima. Različiti oblici stigmatizacije nisu najčešće bili pojedinačni ekscesi, već je u takvim aktivnostima prema jednoj osobi u najvećem broju slučajeva sudjelovala manjina iz njegove okoline. Znatno broj ispitanika ističe da ih je većina sugrađana provocirala takvim obilježavanjima, što ukazuje na velike probleme s kojima su se ispitanici suočavali u jednom turobno i tešku vremenu, obilježenu mnogobrojnim ljudskim patnjama i tragedijama.

Kad je posrijedi stigmatizacija u pojedinim regijama, *prednjače zapadna i istočna Slavonija*, iako je u Dalmaciji i Baniji također veliki dio ispitanika stigmatiziran. Istočna Slavonija prostor je izrazito intenzivna ratnog sukoba, uz otpor hrvatskih snaga srpskim osvajačkim postrojbama i elitnim armijskim jedinicama, koje su gotovo potpuno razorile Vukovar. Izrazita prijeratna izmiješanost Hrvata i Srba, etnonacionalističke poruke s obje strane, srpska iredentistička politika – sve je to pridonijelo pojačanoj stigmatizaciji uoči i tijekom rata. Iako zapadna Slavonija nije bila izložena ratnim razaranja koliko je to bio Vukovar, i tu je zabilježena izrazita međusobna stigmatizacija Hrvata i Srba. Pored domicilnih Hrvata i Srba, takvoj percepciji i iskustvu ispitanika značajno pridonose odgovori bosanskih Hrvata, koji su još jače stigmatizirani od Hrvata starosjedilaca.

Opterećenja iz prijeratnoga i ratnog razdoblja prenose se i u poslijeratno razdoblje. Može li se govoriti o nastavku rata simboličkim sredstvima, to jest o stigmatizirajućemu sociopsihološkom ozračju i nastavku obilježavanja drugih/drugačijih, ili su međunacionalne napetosti barem donekle splasnule?

Tablica 5: Socioprostorni status i poslijeratna stigmatizacija¹⁷

<i>Socioprostorni status</i>	<i>Da</i>	<i>Ne</i>	<i>Ukupno</i>
Hrvati starosjedioci	70 23,9 %	223 76,1 %	293 100,0 %
Srbi starosjedioci	120 41,1 %	172 58,9 %	292 100,0 %
Useljenici	78 28,8 %	193 71,2 %	271 100,0 %
<i>Ukupno</i>	268 31,3 %	588 68,7 %	856 100,0 %

$$\chi^2 = 21,307; df = 2; p = 0,000$$

Tablica 6: Regionalna pripadnost i poslijeratna stigmatizacija

<i>Regionalna pripadnost</i>	<i>Da</i>	<i>Ne</i>	<i>Ukupno</i>
Zapadna Slavonija	54 24,1 %	170 75,9 %	224 100,0 %
Istočna Slavonija	127 59,6 %	86 40,4 %	213 100,0 %
Banija	45 21,2 %	167 78,8 %	212 100,0 %
Dalmacija	42 20,3 %	165 79,7 %	207 100,0 %
<i>Ukupno</i>	268 31,3 %	588 68,7 %	856 100,0 %

$$\chi^2 = 106,518; df = 3; p = 0,000$$

Sjećanje na rat i sve što je pratilo ratne sukobe duboko se urezalo u svijest pojedinaca i značajan je segment kolektivnoga imaginarija pripadnika različitih nacionalnih skupina. Međusobnu nesnošljivost i ratno ozračje trebali bi zamijeniti oprost i tolerancija, što bi moglo ublažiti težak i nepovoljan sociokulturni ambijent opterećen etničkim/nacionalnim stereotipima, predrasudama i stigmama. Potrebno je početi vraćati međunacionalno povjerenje, posebno na polju socijalne interakcije i komunikacije Hrvata i Srba. Da bi se proces uspostave povjerenja, makar i postupno, kretao u pozitivnom smjeru, nužna je tolerancija unutar lokalnih zajednica, kao i na državnoj razini. Tolerancija označava »stav prema kojem u zajedničkom životu valja otpjeti štetu što ju pojedincu ili grupi nanose drugi pojedinci ili grupe djelovanjem ili iskazanim mišljenjem u ime viših svrha zajedničkog življenja, odustati od inače bliskijeg nasilnog onemogućavanja štetočiniteljskog mišljenja ili djelovanja« (Prpić, Puhovski i Uzelac, 1990: 19). Tolerancija u poslijeratnome razdoblju trebala bi prije svega značiti snošljivost prema manjini u određenom prostoru. Tolerancija nacionalno većinskoga stanovništva u lokalnim

¹⁷ Anketno pitanje je glasilo: *Je li Vas nakon ovog rata netko nazvao ustašom (četnikom) u mjestu gdje ste živjeli?*

zajednicama vjerojatno će biti u korelaciji s tolerancijom koju će razvijati državne institucije (na različitim razinama, sve do općine) i sredstva masovnih komunikacija, prije svih televizija. Širenje i jačanje tolerancije postupno će smanjivati, pa i ukloniti obrazac percepcije pojedinaca u zajednici koji se može izraziti sintagmom »sumnjivi« građanin. Takve projekcije poprimile su u nekim situacijama patološke razmjere te su prerasle u nesnošljivost prema Srbima, često i bez obzira na njihovo odnos prema novonastaloj hrvatskoj državi. Predrasude, stereotipe i netoleranciju protežirale su vladajuće političke elite, a za njihovo širenje korišteni su mediji pod kontrolom vladajuće stranke. U ratnim događanjima znatno je prijeđena granica između sumnjivih i »sumnjivih« u stvorenom nacionalističkom ozračju posebno nesnošljivom prema Srbima.

U poslijeratnomu razdoblju sumnjičavost prema Srbima još je prisutna iako je njezin intenzitet smanjen. Takvi sociopsihološki procesi, pokrenuti prije svega političkom akcijom i mrežama društvenih skupina, institucija i pojedinaca, bili su izrazito zastupljeni i na prostorima tzv. SAO Krajine, gdje su srpski nacionalisti nudili mnoštvo »argumenata« o ustašoidnim Hrvatima,¹⁸ što je korišteno i kao argument o nemogućnosti suživota pripadnika tih dviju nacija. Takav sociopsihološki preludij bio je potreban kao »legitimacija« etničkoga čišćenja¹⁹ koje se dogodilo. S tih prostora najprije su protjerani nesrbi, a krajem rata te su prostore uslijed kombinacije političkih i ratnih strategija bili prisiljeni napustiti i Srbi iz tzv. Krajine. Kakva je situacija danas, u razdoblju povratka/useljavanja ratnih migranata u lokalne zajednice zapadne i istočne Slavonije, Banije i Dalmacije? Značajan broj ispitanika svih triju skupina *i dalje je stigmatiziran*, a »ustaše« i »četnici« u znatnom su broju slučajeva sinonimi za Hrvate i Srbe. Uočljiva je čak *povećana uporaba* takvih oznaka u odnosu na prijeratno, pa čak i ratno razdoblje, osim kad su posrijedi useljenici. *Pojačani trend stigmatizacije* objašnjava se *teškim ratnim traumama, socijalno konstruiranom zbiljom* u kojoj su takve pojave (stigma) bile dio »normalnosti« i *mnogobrojnim problemima* s kojima se povratnici/useljenici suočavaju.²⁰ I dalje je potreban »žrtveni jarac«, a pripadnici druge nacionalnosti su nakon svega kao stvoreni za tu ulogu, što svakako djeluje disfunkcionalno na obnovu mreže primarnih društvenih odnosa u lokalnim zajednicama. Podjednaka op-

¹⁸ Srpski nacionalizam opterećen je hrvatskim ustaštvom (preuveličavanje brojki koje se odnose na zločine, osobito u logoru Jasenovac) i koristi se njime za stvaranje masovnoga antihrvatskog raspoloženja radi iredentističkoga projekta odcjepljenja dijelova Hrvatske i pripajanja Srbiji. Ali to je tek jedna dimenzija te »priče«. Druga je djelomična rehabilitacija ustaštva u Hrvatskoj, na kojoj su radili neki pojedinci i neke skupine, a za nju je odgovorna i tadašnja vladajuća garnitura. Takvi istupi samo su išli na ruku srpskome nacionalizmu, što je dovodilo do poznatoga sociološkog fenomena, samoispunjavajućeg proročanstva, s pogubnim posljedicama za društvene mreže u lokalnim zajednicama.

¹⁹ Keith Doubt piše da je etničko čišćenje prisilno mijenjanje etničke slike nekog prostora. Pritom razlikuje, na primjeru bosanskih Srba, manifestnu i latentnu funkciju etničkoga čišćenja. Manifestna uključuje protjerivanje nepripadnika nacije s nekog prostora, a latentna se funkcija očituje kao pridobivanje neodlučnih pristasa, koje treba natjerati da sudjeluju u zločinu, tj. treba se dogoditi homogenizacija nacije na sudjelovanju u zločinu (Doubt, 2003).

²⁰ Astrid Astolfi bavi se slučajem Pakraca, podijeljenoga grada u kojemu se nastoji rekonstruirati multietnička lokalna zajednica s udjelom Hrvata i Srba u njoj. Autorica ističe sve poteškoće toga projekta, među kojima su ratno naslijeđe i stigmatizacija vrlo prisutni. U zaključku kaže da će za punu rekonstrukciju svakako trebati dulje vrijeme (Astolfi, 1999).

terećenost stigmama ukazuje na veliko međusobno nepovjerenje i prepreke koje nisu male u procesu obnove multietničkoga karaktera seoskih i gradskih naselja u Hrvatskoj.

Regionalna usporedba stigmatizirajućih sociokulturnih ambijenata u lokalnim zajednicama pokazuje izrazit ali očekivan nerazmjernost. Istočna Slavonija prostor je i do tri puta jače međusobne stigmatizacije Hrvata i Srba u odnosu na ostale tri istraživane regije. Razlozi su takvih razlika višestruki: teška ratna iskustva i traume, protjerani Hrvati i ostali nesrbi s tog prostora 1991., brojnost srpske nacionalne zajednice, useljenja Srba iz ostalih dijelova Hrvatske, mirni način integracije te regije u ustavnopravni i institucionalno-politički ustroj Hrvatske. Sve to čini društvenu interakciju i komunikacijske obrasce izrazito opterećenima i traumatiziranima, što dovodi do znatne segregacije pripadnika tih dviju nacionalnih skupina u istočnoj Slavoniji.

5. Zaključak

Stigmatizacija je *sociopsihološki čin*, ali njezina aktivacija ima i niz drugih društvenih funkcija. Status stigmatizirana pojedinca u mikrozaednici, pa i širem društvu, upitan je. Za nevolje s okolinom kojima je izložen on ne mora biti nimalo odgovoran. Dotadašnji prijatelji, susjedi, poslovni partneri, znanci, sumještani, pa i rođaci, počinju preispitivati svoje odnose s tim osobama, a često ih nakon toga počnu izbjegavati ili čak prekinu svaku komunikaciju s njima. U socijalno posebno nepovoljnim situacijama, kakvih je bilo mnogo u ratnim sukobima na prostorima bivše Jugoslavije, stigmatizirani su fizički napadnuti, a nakon odlaska ili protjerivanja psihološki je olakšana i »racionalizirana« pljačka njihove imovine. Oni, tako nazivani, »izrodi« su u zajednici i sve što podsjeća na njih moguće je bez moralnih dvojbi uništiti ili prisvojiti. Primjera obostranih pljački »ustaških« i »četničkih« kuća u ratu i nakon ratnih akcija ima mnogo, a moralna razina društvene reakcije pokazuje ravnodušnost ili razumijevanje prema takvim postupcima, što govori o izokrenutom sustavu vrijednosti u kojemu je gotovo sve dopušteno, posebno ako se to čini u ime postavljenih ili zamišljenih nacionalnih ciljeva. Društvo se homogenizira u uvjerenju da su etikete pogodile cilj, a pojedinci kojima se upućuju homogeniziraju se u uvjerenju da su doista takvi. To do određene mjere učvršćuje zajednicu kao etnički »čistu« tvorevinu, ali istodobno razara njezin vrijednosni supstrat, posebno onaj modernistički koji polazi od ljudskih prava i osobnih sloboda, poštovanja čovjeka, te srozava zajednicu na »krdo« u kojemu se apriorno i bez većeg problematiziranja određuje »dobro« i »zlo«. Etnički kriterij pritom se ponajviše sastoji od »razumijevanja« događaja, što »naše« oslobađa odgovornosti ili ih čak i nakon tih anticivilizacijskih postupaka postavlja kao društvene uzore. *Stigmatizacija je izraz društvene moći* te su stoga stigmatizirani još više marginalizirani, gurnuti na rub društva gdje počinje njihov »hod po mukama«. Usto, načini doživljavanja stigme utječu i na njihovo ponašanje, što se može odraziti i na dalekosežnije odluke koje se odnose na njihovo sudjelovanje u zajednici.

Stigmatizacija, stereotipi i predrasude dio su sociopsihološkoga ozračja u različitim društvima, od autoritarnih do demokratskih, i *teško su iskorjenjivi*. Ljudi će uvijek moći prepoznati svoj uži krug unutar kojega su mogući bliski odnosi i koji čini socijalni supstrat mikroskupina poput susjedstva, prijateljstva ili bračnih veza. »Mi«-skupine posebno su važne za uvođenje pojedinca u društvo i to je njihova nezamjenjiva funkcija.

Pored njih, tu su i imaginarne zajednice, poput religijskih i nacionalnih, koje daju pojedincima osjećaj moći i zaštićenosti u tzv. »velikom« svijetu. Društvena interakcija unutar i između skupina neprekidno redefinira odnose skupina i status pojedinaca u njima, a borba se vodi oko resursa kojima društvo/zajednica raspolaže. Stoga je sa stajališta osvajanja/zadržavanja društvene moći poželjno isključiti barem dio potencijalnih pretenđenata na pojedine hijerarhijske aspekte unutar ukupne strukture moći. Socijalizam, proces njegova raspada, ratni sukobi, borba oko suvereniteta u okviru bivše jugoslavenske države i tranzicija iz socijalističkoga gospodarskog i političkog sustava u tržišni i demokratski događali su se u društvenome modelu unutar kojega je raspodjela resursa imala prioritet (seljačka »paradigma« ograničenog dobra, socijalistička »uravnilovka«, privatizacijska »pljačka«). Sve je to samo poticalo različite obračune, od klasnih do nacionalnih, s tendencijom isključivanja Drugoga, koji se socijalno konstruira i fleksibilno doživljava. Drugi nisu samo »njihovi« nego i »naši«, ako su prepreka na putu prema ostvarenju interesa moćnih skupina, pa su to u socijalizmu i partijci, a ne samo oni izvan vladajuće stranke. Slično, u vrijeme tranzicije i političkih/ratnih sukoba, sumnjivi su najprije komunisti, Srbi, Jugoslaveni, a poslije se sumnja širi i na Hrvate koji nisu u »kolu« vladajućih ili ne dijele njihove svjetonazorske, (kvazi)ideološke i političke interpretacije i/ili akcije. *Stereotipi, predrasude i stigme* o Hrvatima i Srbima uoči rata, u ratu, pa i nakon njega, prestali su biti samo karakteristika »ulice« i postali su *značajan segment javne retorike* (medijske, političke, pa i kvaziznanstvene). Pritom ti simbolički obrasci nisu neki novum koji ulazi u prazno simboličko polje, nego samo zamjenjuju prethodni, u socijalističkome imaginariju kodirani simbolički prostor i onodobne predrasude (o religiji, klasnim neprijateljima i sl.). Razlika je u tome što su u turbulentnom vremenu nacionalni stereotipi, predrasude i stigme činili masovnu socijalno-psihološku bazu za aktiviranje rigidnoga nacionalizma, usmjerenog prema nacionalno drugima. Različiti su akteri u ratnim sukobima aktivirali simbolički imaginarij za svoje (često vrlo različite) ciljeve, a veličina zloporabe nacionalnoga ovisila je o (ne)legitimnosti političkih ciljeva i ponašanja političkih i vojnih organizacija i pojedinaca prema drugima u danim situacijama. U poslijeratnome vremenu nužna je svojevrsna *simbolička dekontaminacija* od etiketa s etničkim predznakom, što bi trebalo olakšati komunikaciju aktera u zajednici. S druge strane, uključivanje Hrvatske u eurointegracijske procese vjerojatno će proizvesti, i već jest, nove stereotipe, predrasude i stigme, samo prema nekim drukčijim sociopsihološkim obrascima.

LITERATURA

- ASTOLFI, Astrid (1999). *Reconstruction après la guerre: L'exemple de Pakrac (Croatie)*. Paris – Genève: L'Harmattan – Éditions IES.
- BABIĆ, Dragutin (2005). »Utjecaj tranzicije i rata na oblikovanje nekih segmenata nacionalnog identiteta Hrvata i Srba (empirijsko istraživanje: bivši ratni prostori zapadne i istočne Slavonije)«, *Migracijske i etničke teme*, Zagreb, god. 21, br. 3, str. 203–220.
- BERGER, Peter L. i LUCKMANN, Thomas (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- BLAŽEVIĆ, Robert (2003). »Tribalna stigma i nacionalizam«, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Rijeka, god. 24, br. 2, str. 795–804.

- BOGDANOVIĆ, Mira (2003). »Stigma i kako je steći: tribalna i karakterna stigma u proteklom ratu na prostoru bivše Jugoslavije«, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Rijeka, god. 24, br. 2, str. 907–912.
- BULAT, Nenad (1995). »Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine«, *Migracijske teme*, Zagreb, godina 11, br. 2, str. 151–171.
- ČOLOVIĆ, Ivan (2000). *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.
- DOUBT, Keith (2003). *Sociologija nakon Bosne*. Sarajevo: Bybook.
- GOFFMAN, Erving (1968). *Stigma: Management of Spoiled Identity*. Harmondsworth: Penguin Books.
- HERŠAK, Emil (ur.) (1998). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Školska knjiga.
- PETROVIĆ, Nebojša (2003). »Međusobni stereotipi Hrvata, Bošnjaka i Srba u svjetlu dvofaktorske teorije predrasuda«, *Sociologija*, Beograd, god. 45, br. 1, str. 15–32.
- PRPIĆ, Ivan, PUHOVSKI, Žarko i UZELAC, Maja (ur.) (1990). *Leksikon temeljnih pojmova politike*. Zagreb: Školska knjiga.
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, Ivo (1996). *Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba*. Split: Književni krug.
- RIZMAN, Rudolf (1993). »The sociological dimension of conflicts between ethnonationalisms«, u: Silvio Devetak, Sergej Flere i Gerhard Seewann (ur.). *Small Nations and Ethnic Minorities in an Emerging Europe*. München: Slavica Verlag dr. Anton Kovač, str. 304–308.
- ROTH, Klaus (2000). *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.
- SEKULIĆ, Duško (2003). »Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatske«, *Politička misao*, Zagreb, god. 40, br. 2, str. 140–166.
- SEKULIĆ, Duško et al. (2004). *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- STEINDORFF, Ludwig (2000a). »Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa: Einleitung«, u: Cay Lienau i Ludwig Steindorff (ur.). *Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*. München: Südosteuropa-Gesellschaft, str. 11–17 (Südosteuropa Studien, Bd. 64).
- STEINDORFF, Ludwig (2000b). »Konzepte der Nationsbildung bei Kroaten, Serben und Bosniaken«, u: Cay Lienau i Ludwig Steindorff (ur.). *Identität, Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*. München: Südosteuropa-Gesellschaft, str. 159–165 (Südosteuropa Studien, Bd. 64).
- SUPEK, Rudi (1992). *Društvene predrasude i nacionalizam*. Zagreb: Globus.
- VRKAN, Srđan (2002). »Etničko kao krinka za nacionalizam«, u: Silva Mežnarić (ur.). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, str. 267–282.
- VRKAN, Srđan (2003). »O političkim inscenacijama stigmatizacije: od folklornih do državno-političkih inscenacija stigmatizacije«, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Rijeka, god. 24, br. 2, str. 719–733.

IZVORI

Popis stanovništva 2001. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2002.

Dragutin Babić

THE STIGMATISATION OF CROATS AND SERBS BEFORE, DURING AND AFTER THE WAR

SUMMARY

The process of disintegration of the Yugoslav state was accompanied by social constructs in regard to the Other. Stereotypes, prejudices and stigmas, which had existed during the socialist period, were multiplied during the transitional and especially during the war period. The symbolic imagery was especially burdened by national/nationalist constructions of the reality in the former Yugoslav socio-political area, including in Croatia. In this context, national identity was forcefully activated, as a replacement for socialist ideology. Favouring ethno-national identity over all other sub-identities in the socio-political and symbolic area, and the prevalence of an ethnic model of the nation, suppressed democratic processes, and an authoritative national state came into effect on the public scene. A cultural and socio-psychological atmosphere was created that was conducive to the activation of ethnic/national stereotypes, prejudices, and subsequently to the stigmatisation of Others. In Croatia, images of “ustaše” and “chetniks” were activated in the symbolic and practical-political sphere, which only increased the mutual stigmatisation of Croats and Serbs. Various protagonists during the war conflicts activated symbolic images for their own (often very different) goals, and the extent of misuse of national contents depended on the legitimacy or non-legitimacy of political goals, as well as on the behaviour of political and military organisations and of individuals towards Others in given situations. The author’s empirical research, conducted in West and East Slavonia, Banija and Dalmatia among populations of indigenous Croats and Serbs and immigrants, indicates that the stigmatisation of the nationally Other is still largely present in the post-war period. It gained intensity during the war and reached a maximum in the post-war period. All this aggravates the (re)construction of local communities in former war areas. The gradual decontamination of the socio-psychological atmosphere implies a move away from war “images” and from the notion of an ethnically pure state, and a shift towards multiethnic coexistence and a more tolerant atmosphere for communication.

KEY WORDS: symbolic imagery, stigmatisation, Croats, Serbs, “ustaše”, “chetniks”

Dragutin Babić

LA STIGMATISATION DES CROATES ET DES SERBES AVANT, DURANT ET APRÈS LA GUERRE

RÉSUMÉ

Le procès de la dissolution de l'état yougoslave a été accompagné des constructions sociales de l'Autre. Présents déjà à l'époque socialiste, les stéréotypes, les préjugés et les stigmates se sont multipliés dans la période de transition et surtout durant la guerre. L'imaginaire symbolique est particulièrement chargé de constructions de la réalité nationales/nationalistes dans l'espace sociopolitique ex-yougoslave, y compris la Croatie. Une forte identité nationale a été activée en substitut à l'idéologie socialiste. En favorisant l'identité ethnonationale au détriment de toutes les autres sous-identités dans un espace sociopolitique et symbolique où prédominait un modèle de nation ethnique, les procès démocratiques ont été refoulés pendant que sur la scène publique fonctionnait un état national autoritaire. Il s'est créé un climat culturel et sociopsychologique propice à activer les stéréotypes et les préjugés ethniques/nationaux, ainsi que la stigmatisation des Autres. Dans l'espace symbolique et en partie dans celui de la pratique politique en Croatie les «oustachi» et les «tchetniks» ont été activés, ce qui n'a fait que renforcer la stigmatisation mutuelle entre les Croates et les Serbes. Divers acteurs ont activé un

imaginaire symbolique dans des conflits de guerre afin d'obtenir leurs objectifs (souvent très différents l'un de l'autre) et la gravité de l'abus du national dépendait de l'(il)légitimité d'objectifs politiques et du comportement d'organisations politiques et militaires ainsi que d'individus envers les Autres dans des situations données. Une recherche empirique faite en Slavonie de l'Ouest et de l'Est, Banija et Dalmatie sur la population des Croates autochtones locaux et celle des Serbes autochtones locaux et personnes nouvellement installées, montre que la stigmatisation de l'Autre national est importante avant la guerre, qu'elle s'intensifie pendant la guerre, et devient encore plus grave après la guerre. Tout cela rend plus difficile la (re)construction des communautés locales sur le territoire où la guerre a eu lieu. La décontamination graduelle du climat sociopsychologique entraînera une prise de recul par rapport aux «images» de guerre et à la pureté ethnique de l'état ainsi que le progrès vers une coexistence multiethnique et un milieu de communication plus tolérant.

MOTS CLÉS : imaginaire symbolique, stigmatisation, Croates, Serbes, «oustachi», «tchetniks»